

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО КОДИФІКАЦІЮ ПРАВА МІЖНАРОДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

В умовах сьогодення особливого значення набуває неухильне виконання всіма суб'єктами міжнародного права загальновизнаних принципів міжнародного права і міжнародно-правових зобов'язань. Першорядне значення має підвищення ролі не тільки політичних, а й правових засобів забезпечення міжнародного правопорядку, серед яких особливе місце займають норми про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Відповідальність держав — одне з основних понять міжнародного права, а інститут відповідальності за спричинену шкоду є, як пише Л. Д. Тимченко, одним з найдавніших у міжнародному праві [1, 16]. Значення міжнародної відповідальності держави обумовлено тим, що цей інститут є необхідним юридичним засобом забезпечення міжнародного права, більш того — найважливішим елементом його сут-

ності. Право взагалі немислиме без відповідальності за порушення його норм [2, 51]. Дослідники міжнародно-правової відповідальності підкреслюють, що жодна тема міжнародного права так не заплутана і так мало досліджена, як тема розуміння сутності міжнародно-правової відповідальності [1–3].

Питанням відповідальності за міжнародно-протиправні діяння присвячені праці вітчизняних і зарубіжних вчених: В. Ф. Антипенка, Д. Анцилотті, І. П. Бліщенко, Я. Броунлі, М. В. Буроменського, В. Г. Буткевича, Ю. Ю. Блажевича, В. А. Василенка, О. Ф. Висоцького, Л. Г. Гусейнова, Н. А. Зелінської, А. Кассезе, Ю. М. Колосова, П. М. Куріса, Д. Б. Левіна, І. І. Лукашука, В. А. Мазова, Л. Ф. Оппенгейма, Ю. В. Петровського, Г. І. Тункіна, М. О. Ушакова, М. Н. Шоу та ін.

Разом з тим багатьом аспектам відповідальності за міжнародно-протиправні діяння, і зокрема питанням кодифікації права міжнародної відповідальності, не приділено належної уваги в сучасній українській науці міжнародного права.

Мета статті полягає у висвітленні питань кодифікації норм про відповідальність держав та міжнародних організацій за міжнародно-протиправні діяння.

Визначаючи поняття міжнародної відповідальності, звернемося до визначення, наданого Комісією міжнародного права ООН: «Це ті наслідки, які те чи інше протиправне діяння може мати згідно з нормами міжнародного права у різних випадках, наприклад, наслідки діяння в плані заподіяння шкоди та відповідних санкцій» [4, 120].

Слід відзначити, що міжнародно-правову відповідальність спочатку розуміли як інститут. Адже норми, які стосуються міжнародної відповідальності, не відрізнялися особливою чіткістю, не були об'єднані в єдину систему. Нині становище змінилося в значній мірі завдяки прийняттю Генеральною Асамблеєю Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. Однією з найбільш характерних рис сучасного міжнародного права є формування права міжнародної відповідальності як окремої галузі. «Багаторічна робота Комісії над проектом статей мала величезне значення для формування права міжнародної відповідальності як галузі міжнародного права» [3, 8].

Засновником концепції права міжнародної відповідальності був Д. Б. Левін. Він зазначав, що розвиток міжнародного права призводить до виділення в окремому галузь права міжнародної відповідальності [5, 102].

Згідно з визначенням, наданим І. І. Лукашуком, право міжнародної відповідальності — це галузь міжнародного права, принципи і норми якої визначають для суб'єктів міжнародного права юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння, а також заподіяння шкоди в результаті діяльності, не забороненої міжнародним правом [3, 53]. В основі розглядуваної галузі міжнародного права лежить принцип міжнародної відповідальності: будь-яке міжнародно-протиправне діяння суб'єкта міжнародного права спричиняє його міжнародну відповідальність.

У науці міжнародного права є різні точки зору щодо періодизації процесу кодифікації норм про відповідальність за міжнародно-протиправні діяння.

Один із підходів полягає у виділенні двох основних етапів. Так, наприклад, видатний фахівець міжнародного права А. Кассезе виділяє такі два етапи кодифікації норм міжнародно-правової відповідальності, як звичаєве право міжнародної відповідальності та сучасне право [6, 182].

Дану точку зору підтримують і вітчизняні вчені. Так, Ю. Ю. Блажевич зазначає, що історію кодифікації норм інституту відповідальності на універсальному рівні можна поділити на два етапи. Перший етап кодифікації характеризується абсолютним домінуванням норм звичаєвого права, які складались, перш за все, із багатьох прецедентів, що розглядались міжнародними судовими інстанціями та арбітражами, і загальноприйнятих правил, породжених практикою держав. Протягом першого етапу кодифікації робота ведеться, в основному, в межах Ліги Націй, яка намагалася кодифікувати весь нормативний масив міжнародного права. Одним з головних завдань Ліги Націй була необхідність регламентації питання про відповідальність держав за шкоду, заподіяну на її території іноземцям та їх майну [7, 11].

Другим етапом у процесі кодифікації норм про відповідальність держав виділяють діяльність Організації Об'єднаних Націй і, перш за все, Комісії міжнародного права.

Щодо іншого підходу, то, наприклад, авторитетний вчений І. І. Лукашук пов'язує розвиток норм про міжнародно-правову відповідальність із розвитком самого міжнародного права. «Міжнародна відповідальність є частиною механізму дії міжнародного права, її історія представляє істотний аспект розвитку цього права. Вивчення цього аспекту висвітлює розвиток важливих якостей міжнародного права, включаючи його юридичну природу. На жаль, у світовій літературі нелегко знайти дослідження, присвячені історичному розвитку міжнародної відповідальності. Причина значною мірою бачиться в тому, що звичайно виходять із того, що відповідальність виникає одночасно з міжнародним правом і настільки тісно з ним зв'язана, що не має власної історії» [3, 22].

Відповідно до цього виділяються такі етапи становлення права міжнародної відповідальності: давній світ; середньовіччя; класичне міжнародне право; перехід від класичного до сучасного міжнародного права; сучасне міжнародне право.

Варто відзначити, що протягом тривалого часу кодифікація норм про міжнародну відповідальність держав здійснювалася за принципом формування норм про відповідальність держави за шкоду, заподіяну іноземцям. Так, наприклад, ще у 1889–1890 роках на першій міжамериканській конференції, що проходила у Вашингтоні, було ухвалено рекомендацію, в якій говорилося про поширення на іноземців громадянських прав і права на законне задоволення претензій за шкоду на тих самих підставах, що й для місцевих громадян, а також про зобов'язання та відповідальність держави.

Діяльність Ліги Націй відіграла значну роль у процесі кодифікації норм про міжнародну відповідальність. У 1924 р. був створений Комітет експертів із прогресивної кодифікації міжнародного права, що підготував перелік важливих питань. У 1925 р. в Женеві було проведено засідання цього комітету, який

вивчав серед інших питання відповідальності держави, а саме: «(I) ... у яких випадках держава є відповідальною за шкоду, заподіяну на її території іноземним особам або їхній власності; (II) чи буде можливим і в якому вигляді очікувати висновку міжнародної конвенції, що передбачає встановлення фактів, які можуть спричинити притягнення до відповідальності держав, і заборонає в таких випадках звернення до примусових заходів до вичерпання засобів мирного врегулювання» [8, 69].

Діяльність комітету свідчила про обмеження проблеми відповідальності держав питаннями відшкодування шкоди іноземцям і їхньому майну під час перебування на території іноземної держави, однак проект конвенції з відповідних питань так і залишився незавершеним.

Наступною важливою подією процесу кодифікації норм відповідальності держав, як пише А. Кассезе, можна назвати Гаазьку конференцію з кодифікації 1930 р. [6, 182]. Третій комітет, у якому обговорювалося питання про відповідальність держав, ухвалив 10 статей. У доповіді комітету відзначалося, що він вирішив відмовитися від спроб визначити будь-які конкретні формулювання, бо відведений для роботи час виявився недостатнім для завершення дослідження проблеми відповідальності.

Необхідно зауважити, що досить важливим і корисним для розвитку кодифікації норм інституту відповідальності держав на цьому етапі була діяльність деяких наукових інститутів і організацій, що незалежно від міжурядових організацій розробляли проекти різних документів із питань відповідальності держав. Так, у 1925 р. Американський інститут міжнародного права підготував проект про відповідальність держав, який мав назву «Дипломатичний захист» і передбачав право кожної американської держави надавати своїм громадянам і юридичним особам дипломатичний захист у відповідності зі своїм внутрішнім законодавством [8, 15].

Процес кодифікації міжнародної відповідальності держав у сучасному міжнародному праві проходить в основному в рамках ООН. У 1946 р. Генеральна Асамблея ООН створила Комітет із питань прогресивного розвитку міжнародного права та його кодифікації. В 1947 р. було розроблено Статут Комісії міжнародного права, в рамках якої ведеться робота щодо систематизації та кодифікації норм права міжнародної відповідальності. В 1949 р. Комісія обрала для обговорень та дискусій тему «Відповідальність держав». Ще із самого початку своєї роботи Комісія міжнародного права визначила, що існують два різних види відповідальності: відповідальність за протиправні діяння і відповідальність за шкоду, що є результатом діяльності, не забороненої міжнародним правом, обґрунтовуючи свою точку зору тим, що вони регулюються різними комплексами норм, проявляються у різних формах, мають різну юридичну природу [9, 2]. Комісія вважала невірним розглядати одночасно обидва види відповідальності, вирішивши почати кодифікацію норм відповідальності за протиправні діяння держав.

В 1962 р. було прийняте рішення включити питання про міжнародну відповідальність держав у число трьох основних питань першочергового вивчення.

У процесі діяльності Комісії міжнародного права з кодифікації встановлювалося, що міжнародна відповідальність може виникнути не тільки з питання про поводження з іноземцями, але й у всій широкій сфері міжнародного права. «Відповідно до цього було б доцільно, щоб Комісія, перш ніж займатися питанням про застосовність норм, що регламентують міжнародну відповідальність у поводженні з іноземцями, спочатку сформулювала й кодифікувала норми, що регламентують міжнародну відповідальність держав як таку» [10, 277]. Одним із видатних доповідачів Р. Аго було визначено, що «питання про міжнародну відповідальність держав має розглядатися в плані невиконання однією з держав свого міжнародного обов'язку, а міжнародне правопорушення є джерелом відповідальності» [11, 22].

У 1980 р. Комісія в попередньому порядку прийняла в першому читанні Частину першу проектів статей про «походження міжнародної відповідальності». У 1996 р. Комісія завершила перше читання проектів статей Частин другої і третьої про відповідальність держав, ухвалила передати проекти статей, прийняті Комісією в попередньому порядку в першому читанні, через Генерального секретаря урядам для одержання їхніх зауважень із проханням представити такі зауваження Генеральному секретареві до 1 січня 1998 р. [12, 14]. У 1997 р. Комісія заснувала Робочу групу з теми про відповідальність держав для розгляду питань, пов'язаних із другим читанням проекту. На своїй п'ятдесят другій сесії у 2000 р. Комісія взяла до уваги доповідь Редакційного комітету про друге читання проектів статей у цілому. Комісія ухвалила завершити друге читання проектів статей на своїй п'ятдесят третій сесії у 2001 р. з урахуванням будь-яких можливих зауважень урядів у відношенні проектів статей.

Також триває робота Комісії над темою «Міжнародна відповідальність за шкідливі наслідки діянь, не заборонених міжнародним правом». Так, зокрема, були прийняті такі документи. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 61/36 про «Розподіл збитків у випадку транскордонної шкоди, заподіяної в результаті небезпечних видів діяльності» (Додаток «Принципи, що стосуються розподілу збитків у випадку транскордонної шкоди, спричиненої в результаті небезпечних видів діяльності»), 2006 р. [13]. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН А/62/452 про «Розгляд питання про запобігання транскордонній шкоді від небезпечних видів діяльності й розподіл збитків у випадку такої шкоди» (Додаток «Статті про запобігання трансграничної шкоди від небезпечних видів діяльності»), 2007 р. [14].

Варто відзначити, що у першу чергу під відповідальністю у міжнародному праві мається на увазі відповідальність основних його суб'єктів — держав. Зважаючи на те, що міжнародні міжурядові організації відносно недавно стали брати участь у міжнародних відносинах, відсутні загальновизнані норми, що стосуються відповідальності міжнародних організацій. Комісія міжнародного права на початку своєї роботи над проектом статей про відповідальність міжнародних організацій при визначенні концепції відповідальності визначила, що, будучи суб'єктами міжнародного права, міжнародні організації не мо-

жуть не бути й суб'єктами права відповідальності. Мова йде про так звані «міжурядові» організації. Міжнародний Суд ООН у справі про відшкодування шкоди, заподіяної під час несення служби в ООН визначив, що ООН «є суб'єктом міжнародного права й здатна мати міжнародні права й обов'язки, вона наділена здатністю відстоювати свої права шляхом пред'явлення міжнародних претензій» [15, 14–16].

Д. Б. Левін, вивчаючи проблему міжнародної відповідальності підкреслив, що «особливість сучасних правовідносин відповідальності полягає в тому, що їхніми суб'єктами є також міжнародні організації» [5, 130]. За висловлюванням Г. І. Тункіна, «не виключається, разом з тим, і відповідальність міжнародної організації, наприклад, у випадку невиконання нею договору, що вона уклала з державою або іншою міжнародною організацією» [16, 34].

Можна констатувати, що інститут відповідальності міжнародних організацій сформувався в праві міжнародної відповідальності. У підтвердження цього служить і той факт, що на своїй п'ятдесят другій сесії в 2000 р. Комісія ухвалила включити тему «Відповідальність міжнародних організацій» у свою довгострокову програму роботи [17, 238]. Після завершення роботи над статтями про відповідальність держав Комісія в 2002 р. почала роботу над проектом статей про відповідальність міжнародних організацій, завершення якої може зайняти чимало років. Значним кроком у цьому напрямі стало те, що Комісія у попередньому порядку прийняла Текст проектів статей про відповідальність міжнародних організацій. (Доповідь Комісії міжнародного права — Шістдесята сесія (5 травня — 6 червня й 7 липня — 8 серпня 2008 р.) [18].

Розробка Проекту статей про відповідальність міжнародних організацій є ще одним важливим кроком на шляху формування права міжнародної відповідальності. Останнє є, мабуть, самою складною галуззю в міжнародному праві й у той же час має стратегічне значення. Тому подальша розробка й удосконалювання права міжнародної відповідальності є необхідним чинником підвищення ефективності функціонування міжнародного права в цілому і, як наслідок, рівня керованості світової системи.

Література

1. Тимченко Л. А. Международное право: основные отрасли, институты, нормы / Л. А. Тимченко, Л. Д. Тимченко. — Ирпень : Нац. акад. ГНС, 2004. — 281 с.
2. Курис П. М. Международные правонарушения и ответственность государств / П. М. Курис. — Вильнюс : Минтис, 1973. — 279 с.
3. Лукашук И. И. Право международной ответственности / И. И. Лукашук. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — 405 с.
4. Ежегодник Комиссии международного права, 1984 г. Т. 2. — Нью-Йорк : ООН, 1985.
5. Левин Д. Б. Ответственность государств в современном международном праве: проблема кодификации и прогрессивного развития норм и принципов международного права / Д. Б. Левин — М. : Междунар. отношения, 1966. — 152 с.
6. Cassese A. International Law / A. Cassese. — NY : Oxford Univ. Press Inc., 2001. — 469 p.
7. Блажевич Ю. Ю. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Ю. Ю. Блажевич ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2006. — 219 с.
8. Responsibilite' internationale. First report of the Special Rapporteur, Mr. F.V. Garcen-Amador. — New York, 1956. — UN Doc. A/CN.4/96. — 172 p.

9. Каламкарян Р. А. Юридические последствия правомерного поведения государств / Р. А. Каламкарян. — М. : Наука, 1987. — 126 с.
10. Фердросс А. Международное право / А. Фердросс ; под ред. Г. И. Тункина. — М. : Изд-во иностр. лит., 1959. — 652 с.
11. Первый доклад специального докладчика г-на Роберто Аго по вопросу об ответственности государств: Исторический обзор деятельности, направленной на кодификацию норм в вопросе о международной ответственности государств и Приложения 1–2. — Женева : ООН, 1969–1971. — Док. ООН A/CN.4/217. Add.1-2. — 217 с.
12. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts : Titles and texts of the draft articles // United Nations General Assembly. — A/CN.4/L.602/Rev.1 26 July, 2001. — 418 p.
13. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/496/61/PDF/N0649661.pdf?OpenElement.
14. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.un.org/russian/document/convents/transboundary_harm_prevent.pdf.
15. Возмещение за увечья, понесенные на службе Организации Объединенных Наций // Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного суда (1948-1991). — Нью-Йорк : ООН, 1993. — С. 14–16.
16. Тункин Г. И. Теория международного права / Г. И. Тункин. — М., 1970. — 511 с.
17. Доклад Комиссии международного права о работе ее пятьдесят четвертой сессии : док. ООН A/57/10 [Электронный ресурс]. — Нью-Йорк : ООН, 2002. — Режим доступа : www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/57/10.
18. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.un.org/russian/document/convents/intorg_responsibility.pdf.

Анотація

Нестеренко С. С. Щодо питання про кодифікацію права міжнародної відповідальності. — Стаття.

Стаття присвячена розгляду питань кодифікації права міжнародної відповідальності. Розглядаються підходи щодо періодизації процесу кодифікації норм про відповідальність держав та міжнародних організацій за міжнародно-протиправні діяння.

Ключові слова: міжнародна відповідальність, право міжнародної відповідальності, кодифікація.

Аннотация

Нестеренко С. С. К вопросу о кодификации права международной ответственности. — Статья.

Статья посвящена рассмотрению вопросов кодификации права международной ответственности. Рассматриваются подходы к периодизации процесса кодификации норм об ответственности государств и международных организаций за международно-противоправные деяния.

Ключевые слова: международная ответственность, право международной ответственности, кодификация.

Summary

Nesterenko S. S. Questions of Codification of the Law of International Responsibility. — Article.

The article deals with the issues of codification of law of international responsibility. In the article approaches to the periodization of the process of codification of State and international organizations responsibility for internationally wrongful acts are analysed.

Keywords: international responsibility, law of international responsibility, codification.